

BENCZE DÁVID¹

KI A FELELŐS TRIANONÉRT? (1. RÉSZ) A HORTHY-IDŐSZAK TRIANON-NARRATÍVÁJA

Magyarország felbomlása a magyarság számára olyan traumának számít, mely mind a mai napig komoly hatást gyakorol a közösségi identitás formálódására. Mindezzel együtt kétségtelen, hogy Trianon a magyar nemzeti tragédiáknak a legmarkánsabb pillanatához tartozik. Egyrészt azért, mivel jelentősen sérült az ország területi integritása, s emellett a maradék Magyarország a régióban való vezető szerepét is végképp elveszítette. Eközben azoknak a magyaroknak a sorsa, akik az impériumváltást követően váltak az anyaországból újonnan létrejött államok kisebbségeivé, rendkívül összetetté vált. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a döntést egy olyan nemzetközi tanácskozás hozta, amely nem törekedett a kompromisszumos megoldásra Magyarország és az újonnan alakuló nemzetállamok között.

Mint tudjuk, a Monarchia nemzeti összetételét figyelembe véve a

politikai nemzetet jelentő magyarság és a nemzeti kerethez tartozó nemzetiségek között olyan feszült helyzet alakult ki, amely az elhúzódó, vesztes háború kapcsán csak tovább fokozódott. Az elveszített első világháború pedig a történelmi Magyarország felbomlásához vezetett.

A Monarchia felbomlásában kétségtelenül több külső és belső tényező játszott központi szerepet. Ilyen a birodalom, illetve Magyarország soknemzetiségű jellege és a nemzetiségek magyarokkal ellentétes elképzelései, melyek idővel radikálisabb nemzeti mozgalmakká váltak, és az elszakadás mellett döntöttek. Második tényezőnek a birodalom szomszédságában létrejött új államok irredenta politikáját tarthatjuk. A harmadik lényegében az előbbi tételek felerősítő faktora, vagyis az elveszített világháború ténye. A negyedik – mely az előzőhöz kapcsolódik – a háborút lezáró béke rendszere

és a nagyhatalmak elképzelései, melyben a birodalom nem maradhatott meg addigi formájában.

A Monarchia területét tekintve a kontinens legnagyobb állama volt, leszámítva az Ázsiába átnyúló Oroszországot, területe ugyanis 676,6 ezer négyzetkilométert tett ki, lakossága az 1910-es népszámlálási adatok alapján 51,3 millió főt tett ki, így Oroszországot leszámítva Németország után a második legnépesebb ország volt ekkor Európában. Az összlakosság megoszlását figyelembe véve vallási tekintetben hét csoportra oszlott. Nyelvi és etnikai szempontú sokszínűségét jelzi, hogy a két uralkodó nemzet nem tette ki az összlakosság felét sem. A 12 milliányi német, a Monarchia legnépesebb nemzete az összlakosság 23,3%-át alkotta, a 10 milliós magyarság a lakosság 19,5%-át adta. A nemzeti kisebbségek közül a legtöbben – 6,5 millióan – a csehek voltak (12,5%), a

¹ A szerző köszöni Magyarország Collegium Talentum programjának támogatását.

lengyel kisebbség közel 5 millió fővel (9,6%), a délszláv kisebbség együttesen 4,3 milliós (8,5%) lélekszámmal következett a sorban. Az ukránok és rutének mintegy 4 millióan (7,7%), a románok 3,2 millióan (6,3%), a szlovákok 1,9 millióan (3,8%), a szlovének 1,2 millióan (2,5%) és végül az olaszok 760 ezren (1,5%) éltek a Monarchiában (Romsics, 2020, 7–9).

Mivel a Trianon és az azt követő impériumváltás folyamata nemcsak az elcsatolt területek arculatát alakította át, s nemcsak a közösségi identitás meghatározásában, a magyar kollektív emlékezetben hagyott mély nyomokat, hanem logikusan következett a történetírásra is nagy hatást gyakorolt, így a témát nagyobb perspektívából vizsgáló szakirodalom jellemzően és érzékelhetően sokoldalú és sokszínű. Ennek következtében a Trianon körét – annak előzményeit és következményeit – tárgyaló szakirodalomból csak azokat szeretném kiemelni, amelyek mind a magyar történetírásra a legrelevánsabban hatottak. Ezeket a historiográfiai alapműveket kronológikus és tipológiai sorrendben szeretném tárgyalni.

Egyetlen dolog ösztönzött e kérdéskör megírására. A 100. évforduló kapcsán azt tapasztaltam, hogy újra előkerült a két világháború közötti bűnbakkereső Trianon-narratíva. Vagyis a katasztróféért újra a zsidók, illetve azon zsidó származású szabadkőművesek a felelősek, akik az akkori politikai elit részesei voltak. A Károlyi Mihály által vezetett elitet jómagam csak annyiban látom felelősnek, mint bármilyen politikai szubjektumot, aki egy ilyen időben vállalja egy ország irányítását. A különböző zsidó és/vagy szabadkőműves összeesküvésnek már csak azért sem lennének a híve, mert alapvetően egy-egy csoportra vagy nemzetiségre ilyen bélyeget ráaggatni csak a felelősség áthárításáról árulkodhat.

A századik évfordulón sajnos nem történészekhez méltó módon viselkedtek olyan szakemberek, akikre a szakma egy jelentős része korábban felnézett. Hivatkozási alapok nélkül egy-egy régi, olyan Trianon-diskurzust, toposzt élesztettek újjá, amelynek következtében úgy döntöttem, megvizsgálom, hogy milyen időszakokban, mely történészek mit tartottak: ki vagy mi a felelős Trianonért? Természetesen ha ennek tükrében nem mutatunk rá a problémákra, akkor az

ilyen narratívák újra visszaköszönhetnek a tankönyvek hasábjain is.

Szeretném az olvasókat elkalauzolni a téma historiográfiai áttekintésébe. Első alkalommal következzen Trianon okainak interpretációja a két világháború közötti időszakban. E munkát követően a Katedra következő számában az 1945-től napjainkig tartó Trianon-diskurzussal ismerkedhetünk meg.

TRIANON OKAINAK INTERPRETÁCIÓJA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

Már az elején hangsúlyoztuk, hogy Trianon traumatikus hatása miatt a magyar történetírásban már a két világháború közti években is készültek feldolgozások, amelyek egyrészt a sérelem és a veszteség retorikájának a súlya alatt születtek meg (ilyen munka pl. Böhm, 1923; Buday, 1921; Búza, 1919; Léderer, 1928). Másrésztől már ekkor is születtek olyan művek, amelyek nem egyszerűen a veszteségekre adott reakcióként értékelhetők, hanem sokkal inkább az önkritika jegyeit is magukon hordozták. Ezek mellett az 1918–19-es forradalmi hullámokat követő évek Trianonnal, illetve annak okaival foglalkozó közbeszédet nagymértékben befolyásolta az éppen hatalomra került konzervatív és jobboldali radikalizmus képviselőinek az értelmezései.

A JOBBOLDALI NARRATÍVA KIBONTAKOZÁSA

A két világháború közötti időszakban a jobboldalhoz tartozó szerzők főleg belső okokkal foglalkoztak, vagyis Trianonért a „belső ellenséget” okolták. Bűnbakká tették a zsidóságot és szövetségeseiket, a szabadkőműveseket, a szocialistákat és a monarchiabeli liberális felfogást is. Ide lehet sorolni Szekfű Gyula egyik legkiemelkedőbb munkáját (Szekfű, 1920; 1989). Szekfű bűnbakként az elmúlt száz év liberális politikáját jelölte meg. Szerinte a liberalizmus felülkerekedése okozta – többek között – a nemzetiségi viszálykodást s a közjogi kérdés kiegyezését, tehát főként belső okokkal magyarázta az impériumváltás folyamatát. Egy helyen így fogalmazott Szekfű a könyvében: „hogy azonban ez a két valószínűtlen forradalom mégis kitört, nálunk, Magyarországon tört ki, s mi több, legalább kezdetben a magyarság széles tömegei közt hallgatólagos be-

leegyezéssel, sőt valljuk be, sok helyt helyesléssel és támogatással találkozott, ez a jelenség az, mely a betegség súlyos voltát leginkább illusztrálja. A kórnak mélyen bele kellett ennie magát a nemzettest szöveteibe, hogy Károlyi Mihály és hívei úrrá lehessenek a magyarságon és beletaszíthassák azt az orosz bolsevizmus barbárságába” (Szekfű, 1920, 12).

Talán a bűnbakkeresés legkifejezőbb tipikus műve a Tormay Cécile naplójaként megszerkesztett, visszaemlékezésekkel és csúsztatásokkal, illetve rengeteg antiszemita megnyilvánulással teletűzdelt alkotása, a *Bujdosó könyv* (Tormay, 1920). A könyv a korszak talán legolvasottabb művének számított, hiszen komoly meggyőző erővel nyújtott nagyon egyszerű választ a történelmi Magyarország felbomlására. Eszerint a trianoni tragédiáért elsősorban a zsidó faj és az áruló magyar gróf, Károlyi Mihály a felelős, másodsorban pedig a történelmi Magyarországon élő nemzeti kisebbségek hálátlan, irigy népei. A magyar politikai osztályról szinte minden felelősséget elhárít, egyedül a kisebbségekkel való kompromisszumos megoldás hiánya miatt marasztalja el az országot vezető urakat. Tormay az elbeszélését azzal indította, hogy – véleménye szerint – Magyarország a világháborút valójában nem veszítette el, hiszen fegyveres vereség nem következett be. 1918 őszén még mindent meg lehetett volna menteni, csak „ököl kellett volna hozzá, amely az asztalra csap” (Tormay, 1920, 72). Tisza István váratlan halála azonban teret engedett az őszirózsás forradalom vezetőinek, hogy a hatalmat végleg magukhoz ragadják. Így – Tormay érvelésében – de facto ezek a vezetők tehetnek arról, hogy az ország elveszett. Tormay amellett, hogy megjelölte a felelősöket, hangsúlyozta, hogy a forradalom vezetői túlnyomórészt zsidók voltak. „Ráadásul olyan zsidók, akik számára ország sincs, haza sincs, és akik azt akarják, hogy nekünk se legyen” (Tormay, 1920, 117). Károlyi Mihályt pedig a főkolompósnak állítja be, vagyis hogy lényegében ő szentesítette a történelmi Magyarország szétverését. „Magyarország úgynevezett miniszterelnöke. Magyarország kellő közepéből ígéri meg rablásra induló kis szomszédainknak, hogy ha jönnek, bántódásuk nem lesz, fegyvert nem szegezünk ellenük!” (Tormay, 1920, 147–148)

Bangha Béla *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című politikai programadásának a történeti bevezetője is beleillik abba a képbe, hogy az ország felbomlásának a felelősét egy belső ellenségre vetítse ki (Bangha, 1920). Bangha értelmezésében a zsidóság, szabadkőművesség és szociáldemokrácia együttes árulása vezetett el oda, hogy Trianon bekövetkezzék. Emellett Szekfűhöz hasonlóan egyfajta önkritikát is kiolvashatunk a művében. Hiszen – értelmezése szerint – az akkori kormányzatban hiányzott az a fajta autoimmun képesség, hogy kiküszöbölje az országot bomlasztó erőket. „Beteg volt az ország. Beteg volt mindenekelőtt a közléte. (...) Az alkotmányosságot mérő jónak, a szabadság biztosítójának tekintettük s nem vettük észre, hogy az alkotmányosság csak keret, melyben minden jó, de minden rossz is elfér s a közszabadságokat egyre jobban kiterjesztő államnak vigyázni kell, hogy a sok szabadság közt a maga létét is megtarthassa. A liberális jelszavak, a zsidók recepciója, a latin államok páholyainak irányában mozgó s nálunk azonnal elzsidósodott szabadkőművesség gyors elterjedése és a plutokrata-szabadkőműves-pánszemita uralom alá került sajtó Magyarország szellemi ábrázatát úgyszólván egy-két éven belül kicserélték, a nemzet gondolkodását és érzésvilágát a speciálisan szemita ízű logika és morál felé terelték. A nemzet védtelen lett belső árulóival, felforgatóival, a mérges miazmák terjesztőivel szemben. A liberális és plutokrata gazdasági éra fellendülése, mely értette a módját, hogy agrárállam létünkre a kormányzatot nagyipari és merkantil sínekre terelje, végzetes visszahatással volt az ipari proletariátus fejlődésére, melyet aztán ugyanazok szerveztek meg Marx és Lassalle elméletei alapján, akik a plutokrata industrializálás érdekében a proletariátust megteremtették. A szociáldemokrata mozgalom sokáig exotikus növény maradt hazánk földjén, minek élénk bizonyítéka, hogy még az utolsó háborúelőtti parlamenti választásokon se tudott egyetlen képviselőt sem behozni az országgházba. Félelmetes nagyhatalommá nálunk a szociáldemokrácia szinte máról-holnapra erősödött és sokkal hamarabb nyílt alkalma azt a forradalmi átalakulást és proletárdiktatúrát megvalósítani, amit a szociáldemokrácia egész világirodalma 50 év óta a távol jövő boldog zenéje gyanánt tervezgetett,

mint azokban a nyugati országokban, ahol ez a mozgalom évtizedek óta lehetetlen erőfeszítéssel és szívóssággal hódított el sok-sok talpalattnyi földet a polgári pártok elől. A magyar közélet fel sem ismerte a bomlasztó kórságokat, amelyek a nemzet testén rágódtak.” (Bangha, 1920, 9)

A két háború közötti időszak egyik legkiemelkedőbb társadalomtörténeti leírása Weisz Istvántól származik (Weisz, 1930). Weisz a történelmi Magyarország felbomlását abban látta, hogy „ilyen megrázkódtatások (...) nem tisztán és talán nem is első sorban tőlünk idegen erők velünk szemben ellenséges fellépésére vezethetők vissza, hanem nemzetünk életerejének időleges csökkenésére, nemzeti társadalmunk egyes alkotó elemeinek gyengülésére, a szervezési elv csődjére” (Weisz, 1930, 7). A két háború közötti időszakban készült, nemzeti történelmet összefoglaló munkák közül talán egy kivételével nem érdemes többet említeni. Ez pedig Hóman Bálint és Szekfű Gyula közös szerzeménye, a *Magyar Történet*. Ebben a szerzők leszögezik ugyan, hogy Trianonról, illetve annak következményeiről még nem tudnak érdemben írni, de több helyen jelzik a magyar társadalom későbbi feladatait ezzel kapcsolatban: „Ma megint van magyar állam, mely a Trianontól meghagyott területen összefogja ezt az individualizált, egységre szóban, legfeljebb vágyban és kívánságban, de cselekedetben még nem eléggé érett népet. A közel jövő egyik nagy feladata a nemzet valóságos megszervezése, az, amit a kiegyezés korszaka elmulasztott, öntudatos, politikailag ítéletképes, anyagilag biztosított társadalommá alakítani népünk atomjait. Csak ily öntudatosított nemzet lesz képes a reávaró nagy feladatokhoz hozzáfogni: a fájdalom szobraitól végre elfordulva, önmagába és jövőjébe vetett bizalommal alkotni meg a revízió, Trianon eltörlése feltételeit, ezek közt modern kisebbségi politikával leszakadt magyarjaink nemzeti biztosítását.” (Hóman-Szekfű, 1935, 1685)

A fent említett szerzőktől és műveikben szereplő érvrendszerőtől némileg eltért Bajcsy-Zsilinszky Endre *Helyünk és sorsunk Európában* című történetpolitikai könyve (Bajcsy-Zsilinszky, 1941). A szerző ugyanis bűnbakkérés helyett arra hívta fel a figyelmet, ami 1918 őszétől nem állt az ország rendelkezésére. „De még azt sem állítom, hogy 18-ban menthetetlen lett

volna Magyarország. Egy hatalmas szellem, egy nagy vezéri egyéniség, egy új kossuthi varázsló talán még az utolsó pillanatban is meg tudta volna tenni a csodát. (...) egy istenadta géniusz bizonyonnyal másként fogalmazta volna meg szegény Tisza István ama bejelentését, hogy a háborút elvesztettük, olyasfélét kellett volna mondania, hogy a középponti hatalmak elvesztették ugyan a háborút, de Magyarország még nem és meg kell védeni minden emberi erővel, a magyar birodalmi hivatás nem semmisült meg, hanem csak új helyzetbe került, új szerephez jutott, új feladatok elé sodródott. Egy istenküldötte nagy magyar vezérember egyetlen tigrisugrással vetette volna rá magát a gyökeresen megváltozott helyzet adta zsákmányra (...) 1918 ősze még rengeteg lehetőséget kínált minden nagyszabású elgondolás, minden bátor cselekvés, minden hősi kiállítás és minden jól megokolt kész helyzet számára. És ha a nyomorúságos, vánszorgó cseh belopakodók kész helyzetet teremthettek a Felvidéken, akkor a magyar országnak megsebezten és fáradtan is megmutathatta volna Európának, micsoða félelmetes erők lakoznak benne. Hiszen még egy fél évvel későbbben is csak Clemenceau sürgönye állította meg a magyar vörös csapatokat, s ha az akkori bolsevista rendszer megtalálja vala a maga nemzeti és katonai fékező és átértékelő mesterét, s új lendületet tud vala adni a magyar támadásnak: a magyar hadakat cseh erők Prágáig sem állíthatták volna meg. Hát még 1918 őszén, mikor egy millió emberünk volt fegyverben és az ősi határokat egyetlen idegen katona sem lépte át.” (Bajcsy-Zsilinszky, 1941, 48)

Károlyi Mihály szerepét azonban Zsilinszky sem mentette fel. Véleménye szerint Károlyi felelős volt az események kimeneteléért. Főként azért, mert a döntő pillanatokban tétova volt, a honvédelem megszervezését elmulasztotta, valamint azért terheli a felelősséget, mert átadta a hatalmat a kommunistáknak (Bajcsy-Zsilinszky, 1941, 50).

Az itt felsorolt, tipikusan jobboldali megközelítésben értelmezett Trianon-narratívák jelentős mértékben különböztek is. Amíg Tormay az 1918–19-es évek forradalmárait és a maga konkrétságában a zsidókat és Károlyit teszi felelőssé, addig Bangha és Szekfű döntően a háború előtti évek belpolitikai változásaival – a szociáldemokrácia és

liberalizmus térnyerése, a Tisza-féle konzervativizmus ellenük való nem effektív fellépése okán – magyarázták az ország felbomlását.

TRIANON A HORTHY-KORI BALOLDALON

A baloldali diskurzus a két világháború között nem tudott olyan széles körben népszerűvé válni, mint a jobboldal bűnbakkereső művei. A baloldali írók főként emlékirataikba tudták becsempészni nézeteiket Trianonnal kapcsolatban. Érdekesség, hogy a forradalmi vezetőket igyekeztek minden felelősség alól felmenteni. Így Károlyi Mihályt tragikus hősként próbálták láttatni, akinek nem sok választása maradt. Viszont annál erősebben hangsúlyozták, hogy az összeomlás és a területvesztések felelősei az 1918 előtti társadalmi, gazdasági és politikai rendszerek, illetve annak a vezetői, akik képtelenek voltak jó válaszokat adni az eléjük álló kihívásokra. Böhm Vilmos a következő problémákat fogalmazta meg a *Két forradalom tüzeiben* című emlékiratában: „a konzervatív vezetőréteg elnyomta a nemzetiségeket”; „tűzzel-vassal magyarosítottak az oktatásban”; „a magyar agráruralom önző vámpolitikája”; „az ellenforradalmi vezetők pedig inkább a román megszállást választották, mintsem a magyar proletariátus uralmát” (Böhm, 1923, 14–17).

A két világháború között dominált jobboldali Trianon-diskurzussal szemben csupán Jászi Oszkár *A Habsburg Monarchia felbomlása* című munkája tartozik a kiemelendő, különösen kidolgozott művek táborába. Jászi a művében a dinasztia és a „feudális arisztokrácia” elhibázott politikáját tette felelőssé a bukás vizsgálatakor. Emellett hangsúlyozta, hogy a gyarmatias jellegű kapitalizmus és a szabad verseny kudarca azzal ássák a Monarchia sírját, hogy kiélezi a nemzetiségekkel való viszonyt. Vagyis ennek fejében a Habsburg Monarchia felbomlását gyakorlatilag három tényezőre vezette vissza „(1.) Az egyes nemzetek fokozatos erősödése, amelyek felismerték, hogy a Habsburg-birodalom átalakítása s viszonylagos nemzeti függetlenségük elnyerésének reménye hiú remény. (2.) A környező országok irredenta propagandája, melyek a Habsburg elnyomás alatt élő rokonaik csatlakozását követelték részben szentimentális okok, részben pedig a háborús hatalmak imperialista terveinek ösztönzésére. (3.) A világhá-

ború bomlasztó hatása” (Jászi, 1982, 557). Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását tárgyaló 1929-es nagymonográfiájában az antant szerepét szinte teljes mértékben negligálta, s csupán a nemzetiségi kérdés feszítő erejét emelte ki.

Németh László, hasonlóan Jászihoz, a Monarchia széthullásának az okát a nemzeti kisebbségek oldaláról közelítette meg. *A magyar élet antinómiái* című írásában, kritizálva a kor revizionista felfogását, arról beszélt, hogy a revízió a nagyhatalmak körbeudvarlásával nem érhető el. „Erdélyt és a Felvidéket nem a nagyhatalmak vitték el, hanem a kis népek nacionalizmusa.” Azaz a történelmi ország összeomlása egy szerves folyamat betetőzése, és nem véletlen történelmi kisiklasként értelmezhető. Véleménye szerint a Monarchia szétdarabolása elkerülhetetlen volt. Értelmezésében a soknemzetiségű birodalom széthullásának az oka a népek önrendelkezésének az elve volt. „Mihelyt nemzetiségeinket ez a XIX. századi elv teljesen hatalmába kerítette, Magyarország régi alakjában nem maradhatott fenn, az engedékenység éppúgy felrobbantotta volna, mint a türelmetlenség” (Németh, 1989, 118–119).

ÖSSZEGZÉS

Összességében elmondható, hogy a húszas évek Trianon-diskurzusára, annak okait vizsgáló jobb- és baloldali történészekre egyaránt érvényes volt a kettős mérce. Ez nagyjából abban fogható fel, hogy olyan történelemkép alakult ki mindkét oldalon, amelyek élesen szemben álltak egymással, illetve ami az egyik oldalon a megoldást, a másik oldalon a romlást jelentette, vagyis tulajdonképpen az érvelések egymás tükörképei voltak. Közös volt bennük, hogy a Monarchia felbomlását belső okokra vezették vissza. Azért is tekinthetjük a jobb- és baloldali Trianon-értelmezést egymás tükörképeinek, mert amíg a jobboldali konzervatív oldalon Trianonért a felelősség a zsidókat, a szabadkőműveseket és Károlyi Mihály pacifizmusát terhelte, addig a baloldali történétírók a régi rendszert, a reakciós földbirtokos réteget és Tisza István háborús felelősségét emelték ki. Az 1920-as évek történétírói Trianont vizsgálva nem tulajdonítottak nagyobb jelentőséget a döntés külföldi tényezőinek. Gondoljunk akár a nagyhatalmakra, akár a szomszédos országok irredentizmusára. Később a

harmincas évek történétírói azonban már valamelyest elkezdték a nemzetiségek radikalizálódását egy potenciális okként értelmezni, azonban itt sokkal inkább a nemzetiségi politika mérlegeléséről volt szó, mintsem a nemzetiségek történetének mélyebb kutatására összpontosítottak volna. Végezetül az egész korszak történétírására jellemző volt, hogy a szerzők sokkal inkább a „hogyan kellett volna elkerülni” kérdéskörre összpontosítottak, ezzel megjelölve a felelősöket, mintsem megtörtént volna a kellő önkritika és szembenézés. A következő részben megismerkedhetünk az 1945 utáni kommunista Trianon-diskurzussal, illetve azzal, hogy mi történt 1965-től kezdődően, amikor elindult a téma politikamentes vizsgálódása. Ezek mellett azt is megtudhatjuk, miért tért vissza napjaink közbeszédébe Trianon.

IRODALOMJEGYZÉK:

- Romsics Ignác (2020): *A Trianoni békeszerződés*. Helikon Kiadó, Budapest
- Böhm Vilmos (1923): *Két forradalom tüzeiben*. Bécs
- Buday László (1921): *A megcsonkított Magyarország*. Budapest
- Búza Barna (1919): *Magyarország igaza*. Budapest
- Léderer Lajos (1928): *Egy év a revíziós küzdelemben*. Budapest
- Szekfű Gyula (1920): *Három nemzedék*. Budapest
- Szekfű Gyula (1989): *Három nemzedék, és ami utána következik*. Maecenas Kiadó, Budapest
- Tormay Cécile (1920): *Bujdosó könyv*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, Budapest
- Bangha Béla (1920): *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*. Szent István Társulat, Budapest (<https://mek.oszk.hu/05300/05387/05387.htm>)
- Weisz István (1930): *A mai magyar társadalom*. Magyar Szemle Társaság, Budapest
- Hóman Bálint – Szekfű Gyula (1935): *Magyar Történet. Tizenkilencedik és huszadik század*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest
- Bajcsy-Zsilinszky Endre (1941): *Helyünk és sorsunk Európában*. Gergely R. kiadása, Budapest
- Jászi Oszkár (1982): *A Habsburg Monarchia felbomlása*. Gondolat kiadó, Budapest
- Németh László (1989): „Mozgalom”. In: Németh László: *Sorskérdések*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest